

İlarslan'ı buraya vali tayin etti (1152). Ertesi yıl Sultan Sencer kendi kavmi olan Oğuzlar'a yenilip esir düştü. Sultan Sencer'in emirleri ona vekâleten kız kardeşinin oğlu Karahanlılar'dan Mahmud Han'ı tahta çıkardılar. Mahmud Han Oğuzlar'la girişeceği mücadele için, sultanın hukukunu müdafaa edecekmiş gibi bir tavır takınan Atsız'dan yardım istedi. Atsız Gürgeç'te oğlu Hırtay Han'ı vekil bırakıp diğer oğlu İlarslan ile birlikte Şehristâne'ye geldi. Kendisi henüz burada iken Sultan Sencer'in esirlikten kurtarılmış olduğu haberini aldı (Safer 551/Nisan 1156); daha sonra Nesâ'ya vardı ve buradan Sultan Sencer'e bir mektup yazdı. Hârizmşah bu mektubunda esirlikten kurtulduğu için sultanı kutluyor, tâbilîğini teyit ediyordu. Atsız Sultan Sencer'in hizmetinde birlikte hareket etmek için yukarıda adı geçen Mahmud Han'a, Sîstan hükümdarına, Gur melikine, Mâzenderan ispehbed\*'ine ve diğerlerine de mektuplar yazmıştı. Sonra Habûşân'da Mahmud Han ile dostça görüşmeler yaptı. Kısa bir süre sonra da sultandan kendisini memnun eden bir mektup aldı. Sîstan ve Gur meliklerinin gelmelerini beklediği sırada Sultan Sencer'i esir etmiş olan Oğuz beylerinin en büyüğü Tüti Beg'e bir mektup gönderdi. Barthold'un şark diploması üslûbunun en güzel örneklerinden biri dediği (*Turkestan Down to the Mongol Invasion*, s. 331) bu mektupta onlara sultandan kendilerini bağışlamasını rica etmelerini telkin ediyor, Mahmud Han'ın, Sîstan ve Gur melikleriyle kendisinin sultanın onlara yaşayacakları bir yurt ve ihtiyaçları olan şeyleri vermesi için şefaatte bulunacaklarını söylüyordu (bu mektubun muhtevası için bk. *Nâme-hâ-yi Reşidüddîn Vatvât*, s. 29-32). Fakat Atsız bir süre sonra geçirdiği bir felç neticesinde Habûşân'da vefat etti (9 Cemâziyelâhir 551/30 Temmuz 1156).

Atsız, başta Barthold olmak üzere bütün araştırmacıların belirttikleri gibi, Hârizmşahlar Devleti'nin gerçek kurucusudur. Olaylar onun akıllı, cesur, enerjik, gayretli ve dirayetli bir hükümdar olduğunu açıkça göstermektedir. Bitmez tükenmez bir enerjiye sahip olarak daima mücadele etmek ve başarısızlıklar karşısında yılmınlık göstermemek Atsız ve haleflerinin, diğer bir tabirle Hârizmşahlar hânedanının en belirgin vasfıdır. Atsız, kendilerine merhamet ve şefkat gösterdiği için Hârizm halkı tarafından seviliyordu. Kaynaklarda kendisine "melik-i âdil" denilmesi bu hususla ilgilidir.

Sultan Sencer'in yeğeni Süleyman'ın Hârizm'de tutunamamasının diğer mühim bir sebebi de budur. Akıllıca bir hareketle hâkimiyetini aşağı Seyhun'un en canlı ticaret merkezi olan Cend şehri ve yöresinde kuvvetli bir şekilde yerleştirerek bozkırların askerî güç kaynağından kolayca faydalanmış, oğlu ve halefi İlarslan'ı Cend valiliğine getirerek ona bunun önemini göstermiştir. İlarslan ile onun oğul ve torununun aynı siyasete bağlı kalmaları sonucunda Hârizm'de tarihte ilk defa kudretli bir devlet ve büyük bir imparatorluk kurulmuştur. Atsız ve halefleri bu hususa gereken önemi vermeselerdi devletleri de eski Hârizmşahlar'ınki gibi mahallî bir beylik halinde kalacaktı. Atsız da babası gibi tahsil görmüş bir hükümdardı. Farsça birçok şiir ve bilhassa rubâiler söylediği bilinmektedir. Zamanın en meşhur münşilerinden olan Reşidüddîn Vatvât onun diwanında vazife görüyordu. Bununla beraber haleflerinde olduğu gibi Atsız'da da Türklük hususiyetlerinin galip olduğu görülmektedir. Çocuklarına daha ziyade Türkçe adlar vermesi bu yüzdendir. Abbâsî halifesi ve İslâm hükümdarları ile dostça münasebetler kuran Atsız, medenî davranışlı bir hükümdar olup görüştüğü kimseler üzerinde de daima müsbet bir intiba uyandırmıştır.

Atsız'ın lakabı Alâeddin (bazı eserlerde Bahâeddin), Türkçe unvanı ise Kızılarslan'dı.

#### BİBLİYOGRAFYA :

Beyhakî, *Târîh* (nşr. Behmenyâr), s. 272, 283; *Nâme-hâ-yi Reşidüddîn Vatvât* (nşr. Kâsim Toyserkânî), Tahran 1338 hş.; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 95-96; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed Muîn), Tahran 1333 hş., s. 37; İbn İsfendi-yâr, *Târîh-i Taberistân* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1320 hş., II, 54; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 268, 677; XI, 67, 81, 87, 88, 95, 209; Avfi, *Lübâb*, I, 35-38; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nuşra*, s. 280-281; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâşîrî* (nşr. Abdülhay Habîbî), Kâbil 1328 hş./1949, I, 354; *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî* (nşr. Ali Müeyyed Sâbitî), Tahran 1346 hş., s. 57, 97-99; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşây*, II, 3-5, 7, 8, 10-12, 88, 89; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 481-485; W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1928, s. 324-331; a.mlf., "Atsız", *İA*, II, 6; a.mlf. — [B. Spuler], "Atsız", *El<sup>2</sup>* (İng.), I, 750; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s. 5, 6, 26, 41, 44-50, 54-61, 63, 65-72, 74, 77, 81, 83, 86, 95, 196; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, Karachi 1978, s. 3-11; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1984, II, 311-325, 327, 336-339, 341-353, 403, 418-427, 447-455, 460-465, 468, 472; M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V/1, s. 266-268; C. E. Bosworth, "Atsız Garça<sup>2</sup>", *Elr.*, III, 18-19.



#### ATSIZ b. UVAK

(ö. 471/1079)

Selçuklu emiri  
(1071-1079).

Mısır Fâtımî Halifeliği'nin sınırları içinde bulunan Filistin'de Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi bir Türkmen beyliği kuran (yaklaşık 1069-1070) Kurlu Bey'in 463'te (1071) ölümü üzerine beyliğin başına geçen Emir Atsız Kudüs'ü fethedip Bağdat Abbâsî Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adlarına hutbe okuttu. Daha sonra da Suriye ve Filistin şehirlerinin fethine devam etti, bilhassa Dimaşk'ı fethetmek için büyük gayret gösterdi. Bu arada maiyetindeki emirlerden Şöklü de Akkâ şehri olarak buradaki Fâtımî idaresine son verdi (1074). Fakat çok geçmeden Akkâ'da bağımsız bir beylik kurmak isteyen Şöklü, tâbi olduğu Atsız'a isyan ederek Dimaşk'ın Fâtımî valisi Muallâ b. Haydere ve Benî Kilâb kabilesiyle bir ittifak yapıtıysa da müttfiklerinin yanında olmadığı bir sırada girişmek zorunda kaldığı savaşta Atsız'a yenildi. Atsız, daha sonra Güneydoğu Anadolu'ya akınlar düzenleyen Kutalmışoğulları ve Mısır Fâtımîleri'yle iş birliği ve ittifak yapan Emir Şöklü'yü Taberiye'de ikinci defa yenilgiye uğratarak Kutalmışoğulları ile birlikte esir almayı başardı (1075). Şöklü ve bir oğlu derhal öldürüldü, yaşlılığı sebebiyle serbest bırakılan babası Şöklü'nün diğer oğlu ile Mısır'a kaçtı. Kutalmışoğulları ise Sultan Melikşah'ın buy ruğu üzerine başşehir İsfahan'a gönderildi (Cemâziyelevvel 468 / Aralık 1075). Böylece Şöklü'den kurtulan Emir Atsız Kudüs, Remle, Taberiye, Trablusşam, Sur, Akkâ, Humus ve Rafeniye gibi Suriye ve Filistin'in önemli şehir ve kalelerini fethetmek suretiyle hâkimiyet sahasını genişletti; daha sonra hâlâ Fâtımî idaresinde bulunan Dimaşk'ı ele geçirip beyliğin merkezini Kudüs'ten buraya nakletti. Selçuklu fetih planlarına uygun olarak Mısır'ı da ele geçirecek Fâtımî hilâfetine son vermek isteyen Atsız askerî hazırlıklara başlayıp bir ordu kurdu.

Bu sırada Fâtımî hilâfeti iç buhranlarla çalkalanmakta idi. Halife Müstansır-Billâh el-Fâtımî buna son vermek gayesiyle, vezir unvanı verdiği Akkâ Valisi Bedrülcemâlî'yi gizlice Mısır'a davet ederek bütün anarşi unsurlarını ortadan kaldırmayı başardı. Bununla beraber Mısır'da tam mânâsıyla huzur ve sükûnu



sağlayamadı. Durumu iyi değerlendiren Emîr Atsız, Mısır'dan kaçıp kendisinin hizmetine giren İldenizoğlu ile birlikte hazırladığı 5000 kişilik Selçuklu ordusuyla Mısır'a yürüyüp Kahire yakınlarına geldi (1077) ve kendilerine karşı sevkedilen Fâtımî öncü kuvvetlerini bozguna uğrattı. Öte yandan Bedrücemâlî süratle tedbir alarak hazırladığı kalabalık bir orduyla harekete geçti. Bu arada Bedr b. Hâzım'ın 2000 atlısıyla Fâtımîler'e katılması sebebiyle Selçuklu ordusu daha da zayıfladı. Ayrıca Mısır'a kaçıp sığınan Emîr Şöklü'nün babası ve bir oğlu Atsız'ın ordusundaki kendilerine bağlı 700 Türkmen'le temas kurdular. Böyle bir durumda Kahire önlerinde Fâtımîler'le savaşa tutuşan Atsız, bu Türkmen atlılarının saflarını terketmesi sonucunu Fâtımîler karşısında ağır bir yenilgiye uğradı ve güçlükle Dimaşk'a dönebildi (10 Receb 469 / 7 Şubat 1077). Bu yenilgi üzerine, hemen bütün Filistin ve Suriye'deki Selçuklu idaresinde bulunan şehir ve kaleler Fâtımî tâbiyetine geçti. Ancak Atsız daha sonra yeniden bir ordu teçhiz ederek başta Kudüs olmak üzere itaattan çıkan bütün şehir ve kaleleri tekrar hâkimiyeti altına aldı.

Öte yandan Atsız'ın Mısır seferinde mağlûp olduğunu, hatta öldüğü şayiasını duyan Sultan Melikşah, onun yerine kardeşi Gence Valisi Tâcüddevle Tutuş'u Suriye ve Filistin Selçuklu melikliğine getirdi. Kumandası altına verilen Selçuklu emîrleri ve ordusuyla birlikte Diyarbekir civarına gelen Tutuş, Atsız'ın Mısır seferinde ölmediğini öğrenince durumu Sultan Melikşah'a bildirdi. Aldığı emir üzerine de Halep önlerine gelip şehri kuşattı (1079). Bu sıralarda, Nasrüddevle el-Cüyüşî kumandasında Mısır'dan sevkedilen kalabalık bir Fâtımî ordusu önce Filistin'i, daha sonra da Güney Suriye'yi ele geçirip Atsız'ın savunduğu Dimaşk'ı kuşatmakta idi. Fâtımî ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Atsız Tutuş'u yardıma çağırarak zorunda kaldı. Halep kuşatmasını terk ederek Dimaşk'a gelen Tutuş, Fâtımîler'i geri çekilmek zorunda bıraktı ve şehre girdi. Emîr Atsız itaat arzettiyse de Tutuş kendisini karşılamakta geç kaldığını ve kardeşiyle birlikte bir komplo hazırladığını bahane ederek Atsız'ı yayının kirişleriyle boğdurdu. Böylece Dimaşk'ı ele geçirerek burada Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'ni kurdu (1079).

Suriye ve Filistin'in büyük bir kısmını fethederek Selçuklu sınırları içine alan ve kendisine "el-melikü'l-muazzam" lakabı verilen Atsız, Selçuklu hânedanı gibi Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensuptu. Emirliği sırasında halka daima âdil davranmış, ağır vergileri azaltmış veya tamamen kaldırmıştır.

#### BİBLİYOGRAFYA :

İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 31-38; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 63-90; "Atsız", *İA*, II, 6; Cl. Cahen, "Atsız b. Uvak", *EI<sup>2</sup>* (İng.), I, 750-751.



ALİ SEVİM

#### ATTÂB b. ESİD

( عتاب بن أسيد )

Ebü Abdirrahmân Attâb b. Esîd b. Ebi'l-İs b. Ümeyye el-Ümevî el-Kureşî (ö. 13/634)

Sahâbî,

Hz. Peygamber'in Mekke valisi.

Hicretten on üç yıl önce (610 m.) Mekke'de doğdu. Mekke'nin fethedildiği gün (17 Ramazan 8/8 Ocak 630) müslüman oldu. Hz. Peygamber Huneyn Seferi'ne çıkacağı esnada onu Mekke valisi tayin etti. Attâb bu göreve getirildiği sırada yirmi yaşlarındaydı. Mekke'nin fethedildiği yıl hac emirliği görevini de o yaptı. Kaynaklar, oldukça genç yaşta Mekke valisi olan Attâb'a Hz. Peygamber'in günde bir dirhem veya yılda 400 dirhem, yahut kırk ukiyye (1600 dirhem) maaş bağladığına dair farklı rivayetler kaydederler. Fazilet sahibi, dirayetli bir sahâbî olan Attâb b. Esîd, bu görevini Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti zamanında da sürdürdü ve hicretten on üçüncü yılında Hz. Ebû Bekir'in vefat ettiği 22 Cemâziyelâhir 13 günü (23 Ağustos 634) o da Mekke'de vefat etti. Bazı kaynaklarda ise Hz. Ömer'in hilâfetine son yıllarında (23/644) vefat ettiği kaydedilmektedir.

#### BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 440, 500; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 123; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 362; İbn Mâce, *Şerhu Edebil-kâdi* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1977-79, II, 14-15; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, III, 556-557; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 368; İbn Hacer, *el-İşâbe*, V, 211-212; a.m.lf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 88; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, I, 264; Fahrreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1979, s. 113; "Attâb", *EI<sup>2</sup>* (İng.), I, 751.



FAHRETTİN ATAR

#### ATTÂBÎ, Ahmed b. Muhammed

( أحمد بن محمد الطائبي )

Ebü Nasr (Ebû'l-Kâsım)

Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed

b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî

(ö. 586/1190)

Hanefî fakihî ve tefsir âlimi.

Buhara'nın Dârü Attâb (Attâbiyye) mahallesine nisbetle Attâbî diye anılır. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Vefat tarihi olarak bazı kaynaklar 582 (1186) yılını da zikretmektedir. Mâverâünnehir Hanefî ulemâsı arasında önemli bir yeri olan Attâbî, özellikle fetva kitabıyla ve Hanefî mezhebinin temel kaynaklarına yaptığı şerhlerle tanınmıştır. Meşhur Hanefî fakihlerinden Şemsüleimme el-Kerderî de Attâbî'nin talebesi olup kendisinin *Şerhu'z-Ziyâdât*'ı rivayet etmiştir.

Eserleri. 1. *Câmi'ü (Cevâmi'ü) l-fıkḥ*. İlk Hanefî kaynaklarına dayanan ve Ebû Hanîfe ile talebelerinin görüşleri yanında mütekaddimîn ve müteahhirîn Hanefî âlimlerinin verdiği fetvaları da kapsayan eser *el-Fetâvâ'l-Attâbiyye* adıyla tanınmış olup daha sonraki Hanefî fıkḥ kitaplarında, özellikle "fetâvâ"larda kendisine atıflarda bulunulmaktadır (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1559, 2289, 2385; Esad Efendi, nr. 1066; Mahmud Paşa, nr. 178; Şehid Ali Paşa, nr. 1042; TSMK, III. Ahmed, nr. 815). 2. *Şerhu'z-Ziyâdât* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1709, 1710; Çorlulu Ali Paşa, nr. 185/1; Molla Çelebi, nr. 47/1, 48). 3. *Şerhu'l-Câmi'ü'l-kebîr* (Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 538). 4. *Şerhu'l-Câmi'ü's-şâgîr* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1685; Yenicami, nr. 435; Karâcebîzâde, nr. 102, 103; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 463; TSMK, III. Ahmed, nr. 729). 5. *Muhtaşarü'l-Câmi'ü'l-kebîr* (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 605). 6. *Tefsirü'l-Kur'ân (Tefsirü'l-Attâbî)*; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 89; eserlerinden bazılarının diğer kütüphanelerdeki yazmaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 465; *Suppl.*, I, 289, 290, 291, 643).

#### BİBLİYOGRAFYA :

Dâvudî, *Ṭabaḳâtü'l-müfessirîn*, I, 83-84; Sa-fedî, *el-Vâfi*, VIII, 74; Zehebî, *el-Müştebeh* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1962, II, 441; İbn Kutluboğa, *Tâcû'l-terâcim*, Bağdad 1962, s. 9; *Keşfü'z-zunûn*, I, 453, 563, 567, 570; *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 87; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 36-37; Brockelmann, *GAL*, I, 465; *Suppl.*, I, 289, 290, 291, 643; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, II, 140; Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâ al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara 1976, s. 120; Karatay, *Arapça Yazmalar*, II, 385, 432.



HALİT ÜNAL